

УДК 165.9:016:39При]:391:746.3(477)“20”
DOI <https://doi.org/10.15407/mue2024.23.143>

ПОНОМАР ЛЮДМИЛА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1725-9230>

PONOMAR LIUDMYLA

a Ph.D. in History, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Center* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1725-9230>

Бібліографічний опис:

Пономар, Л. (2024) Ареалогічні інтерпретації традиційного вбрання Якова Прилипка в контексті сучасних викликів. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 143–153.

Ponomar, L. (2024) Areological Interpretations of the Traditional Clothing of Yakiv Prylypko in the Context of Modern Challenges. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 143–153.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

**АРЕАЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОГО ВБРАННЯ
ЯКОВА ПРИЛИПКА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ**

Анотація / Abstract

Стаття присвячена спадщині фундатора «Історико-етнографічного атласу одягу України» Я. П. Прилипка та її значенню для сучасних досліджень народного вбрання. Актуальними є висновки вченого щодо регіональної специфіки традиційного одягу українців, зокрема вишивки сорочок; тяглості етнічної традиції, що виявляється в розмаїтті вбрання українців. У час війни ці напрацювання є підґрунтям для спростування тез про пізнє походження вишивки на сорочках, про відсутність у козацькому вбранні широких штанів – «шароварів» тощо. Заперечення цих міфів – це не «замилування власною культурою», а цілком об'єктивна оцінка того, що українці створили унікальний спадок народного одягу, зокрема сорочок, декорованих вишивкою і тканням, із розмаїттям орнаментального та колористичного вирішення в межах регіональних і локальних традицій Карпат, Полісся, Поділля, Буковини, Середньої Наддніпрянщини, Слобожанщини, Півдня України. Вишивка – одна з типових рис регіональних комплексів, що склалися впродовж тривалого часу. Особливе значення мають положення Я. Прилипка про те, що ареали поширення колористики вишивок на жіночій народній сорочці збігаються із загальноетнографічним зонуванням України. На нашу думку, головною причиною звільнення вченого та припинення роботи над атласом стала його концепція тяглості української традиції та пов'язання її з давньоруськими племенами. Бо це вже питання спадкоємності культури Київської держави, які фальсифікує росія в загарбницькій війні. Ареал поширення широких штанів із назвами «шаровари» є переконливим аргументом для спростування заперечень їх ношення козаками. Дослідження козацького вбрання, його видів і типів лишається одним із актуальних завдань етнологів, мистецтвознавців, істориків та мовознавців.

Ключові слова: Я. П. Прилипка – фундатор атласу одягу України, етнічна традиція, вишита сорочка, міфи про козацьке вбрання, шаровари.

The article is devoted to the heritage of the founder of the "Historical-Ethnographic Atlas of Clothing of Ukraine" Ya. P. Prylypko and its importance for modern research of the folk clothing. The scientist's conclusions concerning the regional specifics of traditional clothing of Ukrainians are relevant, embroidery of shirts in particular; the endurance of the ethnic tradition, which is manifested in the variety of clothing of Ukrainians. They are an important basis for refuting theses about the late origin of embroidery on shirts and the reasons for the variety of ornamentation, about the absence of the type of wide trousers sirwal ("sharovary") as a component of Cossack clothing, etc., especially in the period of war. Denial of these myths is not an "infatuation with one's own culture", but a completely objective assessment of the fact that Ukrainians have created a rich and unique heritage of folk clothing, in particular embroidered and woven shirts with a variety of ornamental and color solutions within the regional and local traditions of the Carpathians, Polissia, Podillia, Bukovyna, Middle Over Dnipro Lands, Slobozhanshchyna, Southern Ukraine. Embroidery is one of the typical features of the regional complexes have been formed over a long period of time. The conclusions of Ya. Prylypko, that the areas of embroidery color on women's folk shirts coincide with the general ethnographic zoning of Ukraine are of particular importance. In our opinion, the scholar's concept of durability of the Ukrainian tradition and its connection with the ancient Ukrainian tribes has become the main reason for his dismissal and the cessation of work on the atlas. Because this is already an issue of cultural continuity of the Kyivan state, which is falsifying by Russia in the war of aggression. The area of distribution of wide pants with the name sarouel («sharovary») on the atlas maps is important for refuting the objections of their wearing by the Cossacks. The research of the Cossacks' attire, its kinds and types is still one of the most relevant tasks for the ethnologists, art studiers, historians, linguists.

Keywords: Ya. P. Prylypko is a founder of the clothing atlas of Ukraine, ethnic tradition, embroidered shirt, myths about the Cossacks' clothing, saroual.

Стаття присвячена дослідникові народного українського одягу Я. Прилипко, чий непересічний за значенням для української та європейської науки доробок упав у забуття на десятиліття через політичні репресії радянської влади. Усі наукові ідеї, розробки вченого пов'язані насамперед із його роботою над підготовкою «Історико-етнографічного атласу одягу» України. Він був фундатором цієї праці. Архівні рукописи, статті засвідчили, що Я. Прилипко – дослідник з енциклопедичними знаннями етнології, слов'янських мов, археології. Ученому належать основоположні методичні розробки, викладені в його теоретичній праці «Одяг як складова частина матеріальної культури народу. Принципи та методи дослідження. Типологія» [8]. Ця робота стала базовою для створення карт «Історико-етнографічного атласу одягу України». Я. Прилипко, як і інші дослідники, в основу класифікації кладе крій, однак у його праці представлення глибоке обґрунтування. Дослідник зупиняється на способі з'єднання одягу як ключовій ознаці. Він зазначає, що, попри всю різноманітність одягу, який класифікується як натільний, нагрудний, становий, саме вона властива всім видам одягу та, очевидно, об'єднує їх генетично. Праця Я. Прилипко посідає визначне місце в

етнології, її методичні розробки використовують дослідники народного вбрання на сучасному етапі. Робота над атласом розпочалася в 1964 році й тривала до 1973-го. За цей час, як зауважував Я. Прилипко, стояло завдання зібрати, узагальнити, проаналізувати великий фактичний матеріал з упровадженням сучасних методів етнографічного дослідження. При цьому історико-хронологічні рамки стосуються різних періодів: середини XIX ст.; порубіжжя XIX і XX ст., коли серед широких прошарків українського селянства ще побутував (хоча з цілком закономірними трансформаціями) комплекс традиційного одягу, що складався впродовж попередніх віків; середини XX ст. – важливого в контексті вивчення змін традиційного вбрання, тенденцій його розвитку. Я. Прилипко організував роботу групи етнологів, що працювала над картами, до якої входили такі науковці, як К. Матейко, Т. Гонтар, Т. Ніколаєва, В. Миронов. Кілька карт виконав В. Наулко. Як керівник, учений брав на себе відповідальність за всі види робіт: збір матеріалу, класифікацію, розробку значків для позначення реалій та назв на картах. Відтак учасники вже переносили зібрані та згруповані відомості на карти. Частина з них була повністю підготовлена Я. Прилипком у результаті зве-

дення з картами одягу карпатської зони (автори: К. Матейко, Н. Здоровага). Систематизація та узагальнення багатого матеріалу з одягу, що їх здійснювали українські дослідники в 60–70-х роках ХХ ст. під керівництвом Я. Прилипка, були не завершені, але це був вагомий результат. Вони підійшли до фінішу – Я. Прилипка зазначав, що вже можна ставити питання про завершення цієї великої і складної праці. Атлас заклав основу для вирішення актуальних теоретичних проблем української етнології. На картах було презентовано картину поширення традиційного одягу в різні історичні періоди, зокрема типів сорочки, поясного одягу, верхнього одягу, головних уборів, поясів, взуття. Очевидно, тому, що ім'я керівника проєкту було так тісно пов'язане зі створенням атласу: це була його концепція, розробка, на картах стоять підписи лише науковців, які за легендами переносили матеріал на карти. Прізвище Я. Прилипка як автора є лише на зведених картах, на відміну від карт білоруського атласу, де на кожній карті є підпис керівника Л. Молчанової. Попри те, що атлас не було завершено, все ж таки можна говорити про його велике значення для української науки. Відомий вітчизняний дослідник Р. Кісь часто казав, виступаючи на конференціях: «Мені не цікаво “що?”, мені цікаво “чому?”, бо відповідь на це питання – це вже інтерпретація». Це, власне, є ареалогія, осмислення матеріалу на діяхронному рівні. Це проблема генезису ареалів, що дозволяє глибше проникнути в природу явища, пов'язану з простором і часом та впливом історичних чинників, які в підсумку зумовлюють специфіку досліджуваного одягу певної території. У кінці 80-х років ХХ ст. часто відбувалися діалектологічні конференції, присвячені саме проблемам ареалогії. Вони свідчили про високий рівень результатів лінгвогеографічних досліджень. У цьому розумінні Я. Прилипка стояв в одному ряду з видатними українськими мовознавцями, які працювали над атласами. З виходом «Атласу української мови» відбувся великий злет вітчизняної лінгвогеографії з подальшим розвитком регіональних праць, що вирішували ключову проблему – визначення меж поширення говорів. В етнографії такий злет було зупинено знищенням Я. Прилипка як нау-

ковця та фундатора атласу одягу українців. Коли б не цей злочин, українська етнологія мала б золоті здобутки у вивченні народного вбрання, у розвитку картографування, теоретичного осмислення атласних карт. Утім, уже перший аналіз карт, здійснений Я. Прилипом, засвідчив потужний ареалогічний напрям в українській етнології. Я. Прилипка досліджував генезис ареалів поширення одягу та його назв. Він показав значення атласу для етногенетичних досліджень. В атласі як принципово новому типові обробки й репрезентації зіставного матеріалу поставлено завдання виявити специфічні риси та етнографічне розмежування. Функціонування народного вбрання неможливо уявити поза прямим зв'язком з мовою етносу. Я. Прилипка дав найбільш точну оцінку значення термінології для етнологів, вважаючи, що зіставлення реалій із термінами, начебто вторинними, та нерідко більш стійкими ознаками, створює додаткові можливості культурних характеристик окремих регіонів. Учений обґрунтував важливість комплексного дослідження предметної і термінологічної або номінативної сфер традиційного одягу України. Він розумів значення напрацювань етнологів і діалектологів, тому що накладання ареалів явищ на міждисциплінарному рівні, їх межі засвідчують давність побутування й пов'язані з актуальною проблематикою – районуванням. Результати атласу одягу із залученням даних інших наук – мовознавства, антропології, археології – у разі їх виходу сприяли б вирішенню питання основного етнографічного поділу. Автором була порушена одна з найважливіших проблем – етнічна традиція за матеріалами вбрання [9]. Як ніколи, актуальними є висновки дослідника про сорочку, декорування, до яких варто звертатися для відсічі ненаукових версій, що активно пропагуються сьогодні в інформаційному просторі. Я. Прилипка за матеріалами картографування порівнював межі поширення певних явищ одягу з межами розселення племен. Він зробив висновок, що для народних українських комплексів вбрання характерна, поряд зі спільними елементами, регіональна специфіка, генетичною основою якої є літописні племена. Це величезний крок у дослідженні вбрання українців. Ідеться про передачу етнічної традиції, що позна-

чилася на розмаїтті народного одягу, зокрема й вишивки. Саме це основне положення є актуальним для сьогодення у світлі поширення інтернет-виданнями псевдонаукових теорій про традиційну вишиту сорочку, її роль у згуртуванні українського народу та міжнародної спільноти, про козацьке вбрання. Спростування необґрунтованих тез про пізню появу вишивки на сорочках, про її запозичення подано в статтях В. Балущка та М. Олійник [1], Л. Пономар [6]. На жаль, обмежена кількість часописів, їх популяризація показала проблему донесення інформації до широкого загалу. Як результат – поширення подібних ідей, що фальсифікують і принижують українську культуру, її спадщину. Зокрема, мовиться про фільм Акіма Галімова із циклу «Україна. Повернення своєї історії» – «Як насправді одягались козаки? Руйнуємо советський образ» [3]. У медійному просторі, зосібна автор статті «Скарби нації: справжні козаки не носили шаровари...» А. Кокотюха вважає цей фільм подією національного масштабу, що розвінчує радянські стереотипи, «але розвінчати радянські міфи й стереотипи, які сьогодні досі живуть і квітнуть, навіть важливіше за повернення матеріальних цінностей» [5]. Автор фільму А. Галімов не просто вислуховує думку реконструктора козацького вбрання С. Шаменкова, а в окремому кадрі виділяє її та подає як беззаперечну. Можна було б не зважати на його та подібні міркування через ненаукове, абсурдне пояснення, зокрема, про появу та поширення вишивки на українських сорочках. Однак інтернет-простір заповнений саме таким баченням, і ці тези активно повторюються на різних ютуб-каналах. Скажімо, у фільмі наводиться «переконливий» аргумент С. Шаменкова, і в цьому вони солідарні з А. Галімовим: «З XV ст. – зима, літо, осінь – дуже холодні, тому “всі запаковані”, тому вишивка просто непотрібна. Що буде з вишивкою, якщо на неї одягти грубе? Вона повитирається дуже швидко». (Дивно, що не «втираються» сорочки в традиційних комплексах із сердаками, свитами, юпками).

А. Галімов повторює як мантру в окремому кадрі, щоб уже всі запам'ятали: «Влітку ходили у верхньому одязі. Тому носити вишиту сорочку “навіть банально

не було сенсу”». Хоча про вбрання в Україні в цей історичний період є інші відомості. У. Вердум, мандруючи в 1670–1672 роках, зауважив: «На Русі літом ходять лише в сорочці; у селянок сорочки з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат з гаптованої китайки, при чім всі форми тіла видно так добре, як би ходили голими. Горішня частина таких сорочок є коло шиї і паса стягнена у збори, як плащ і чепурно обрамована різнокольоровою бавовною» [10, с. 147]. І ще одна «незаперечна» теза С. Шаменкова про час появи чоловічої вишивки та причини цього явища: «Насправді мода на чоловічій вишивці з'являється в першій половині XIX ст., коли почало теплішати, а ще пізніше українські еліти за допомогою вишивки хотіли підкреслити своє українське походження в умовах суворой цензури російської імперії». Далі надзвичайно «просто» реконструктор пояснює різноманіття орнаментики українців: «Але отой пік розвитку відбувся вже в XIX ст., коли навіть господаркам, от, Брокер давав прості схеми. Тоді прості схеми господині брали і копіювали. І так пішли всі оці квіти різноманітні. Були модні геометричні орнаменти – вишивали геометричні якісь візерунки, була там квітова тема – почали вишивати квіткові...». Варто, звісно, авторам передачі було б ознайомитись із працями Т. Кари-Васильєвої, Т. Ніколаєвої, К. Матейко, Г. Стельмашук про традиційне декорування в різних регіонах, витіснення його в XIX ст. брокерівським хрестиком. І це вже не про розквіт вишивки, хоча талановиті майстрині вміли й тут робити вишукані композиції. За одне століття створити таке розмаїття вишивки в різних регіонах неможливо, причому зауважимо, що вже в XIX ст. сорочки змінюють оздоблення на пізніше хрестикове, відбувається також зміна традиційної колористики. Можна розмірковувати про час формування тих чи інших традицій прикрашання сорочок, простежувати певні запозичення, однак не заперечувати їх давність. Отож, знову звернемося до хрестоматійних висновків Я. Прилипка, що є показовими у зв'язку з формуванням традицій кожного регіону та ключовими у спростуванні необґрунтованих тез про пізню появу української вишивки на сорочках. Дослідник дав характеристику одягу як продукту національного, локаль-

ного розвитку у статті «Український народний одяг як джерело вивчення етнічної історії» [9], підготовленій як вступна частина до історико-етнографічного атласу одягу. Ця праця фундатора атласу започаткувала новий напрям етногенетичних досліджень. Узагальнюючи напрацьований матеріал, Я. Прилипко вперше глибоко розробляє тему одягу як джерела етнічної історії та культурних зв'язків. Він наголошує на ролі вивчення регіональної специфіки як історичної зумовленості, і це стосується різноманіття кроїв різних видів одягу та оздоблення сорочок. Так, учений зіставив поширення на картах чотирьох типів українських сорочок за способом з'єднання тканини на плечах: поликовий – із плечовими вставками, пришитими по основі або підканню; із суцільнокроєними рукавами, пришитими по основі або підканню: тунікоподібний, на кокетці. У підсумку зробив вагомий висновок, що сорочка зі вставками на плечах, пришитими по основі, переважає на Чернігівщині, Полтавщині, по підканню – на Волині; із суцільнокроєними рукавами – у південній частині Київщини, на Східному Поділлі та в Карпатах; тунікоподібна – на Буковині, Прикарпатті; сорочка на кокетці – на Півдні України. Він також звернув увагу на збіг поликів, пришитих по основі, з ареалами побутування полотна шириною 45–50 см; по підканню – 75 см, суцільнокроєного рукава й тунікоподібної сорочки – 60 см, сорочки на кокетці – із шириною фабричного полотна [9, с. 15]. Ці особливості дослідник виділив як характерні для української сорочки. Водночас Я. Прилипко робить ще один дуже важливий для етногенетичних досліджень висновок про те, що ареал із поликами, пришитими по основі, лягає на етнічну територію літописних сіверян, поширюючись за її межі на південь та схід (шляхи пізніших колонізаційних потоків) і лише незначною мірою – на північ, а із заходу та півночі накладається на ареал сорочки з поликами, пришитими по підканню, що переважала на землях літописних деревлян [9, с. 15]. На його думку, поширення сорочок із суцільнокроєними рукавами у південній частині Київщини, на Східному Поділлі і в Карпатах свідчить на користь гіпотези про київське походження українців населення Карпат, оскільки древні землі полян були заселені

раніше, ніж гірські Карпати. У час війни його висновки – це зброя в розвінчуванні міфів російських політиків та псевдонаукового трактування українського народного вбрання. Однак ці праці важливі також для спростування дивних концепцій деяких вітчизняних дослідників, що заперечують вишивку сорочок як регіональну та локальну традицію. Або ж необґрунтованих тверджень про те, що вишивка українських сорочок прийшла в кінці XVIII ст. з міської культури, потім (на початку XX ст.) зникла на селі й знову повернулася в місто [6, с. 88]. Усі подібні міркування розвінчує спадщина народного вбрання, тому що в усіх регіонах України брокарівській вишивці передували давніші традиції. На сорочках кожного села можна простежити зміну колористики, орнаментики, технік вишивання й усталену традицію (а не появу лише в XIX ст.). Наприклад, у с. Стіна Томашпільського району Вінницької області, за спогадами інформаторів (1907, 1910 р. н.), за фотографіями, предметами одягу (чоловічі та жіночі сорочки 80-х років XIX ст.) побутували найдавніші («батьківські та дідівські») сорочки-«білянки», вишиті білими нитками, «жовті сорочки» (назва пов'язана з житнім кольором фарбованих домашнім способом ниток); сорочки, вишиті «широм» – металевою ниткою срібного або золотого кольору. Ці сорочки були весільними сорочками в середині й кінці XIX ст. У Стіні збережена чоловіча весільна сорочка «білянка» 80-х років XIX ст. З другої половини XIX ст. в селі з'являється тип «чорних» сорочок, вишитих на рукавах чорними вовняними нитками, характерних для Західного Поділля. На зашитій горизонтальній смузі з білих просвітів вимальовуються ромби, S-подібні знаки, чорний орнамент підкреслювало додавання червоних смуг. Уздовж клали горизонтальні смуги рослинного геометризованого орнаменту («коси», «сосонка», «виноград»). Такі сорочки були весільними вже на початку XX ст., заступивши «білянки». Ці давні типи сорочок були маркерами – візитівкою села: «Білянка – сама нарядна сорочка, по ній пізнавали стінянців, бо у сусідньому селі Вилах таких сорочок не було, а у Клембівці любили поєднувати жовтий колір з чорним» [7, с. 66]. Переважання чорного кольору на сорочках

теж виконувало важливу соціальну функцію – було маркером стінянських жителів, бо «у Вилах носили сорочки чорні з червоним, а таких чорних не вишивали». На початку XX ст. поширюється мода на різноколірне оздоблення сорочок хрестиком (додають зелені, сині нитки), нові орнаменти з букетів квітів, «метелики», «полуниці». Однак варто зазначити, що їх автори за традицією вишивають «погрудки» – поздовжні смуги на грудях. Уже в 40-х роках XX ст. у Стіні характерним стає прикрашання сорочок типу «на гестці» кольоровою низзю – синьою або зеленою на поликах та орнаментом «павук» або «квітка» спереду (ці сорочки увійшли до переліку спадщини ЮНЕСКО). У середині XX ст. дівчата вишивали гладдю різними кольорами. У давній купальській стінянській пісні співають: «На тім Іванові вишита сорочка. / А хто її вишив? Григорія дочка. / На тому Петрові вишита сорочка. / А хто ж її вишив? Гаврилова дочка. / На тому Павлові вишита сорочка. / А хто ж її вишив? Семенова дочка» [7, с. 154]. У цій пісні перегукуються весільні мотиви. Вишита сорочка мала обрядову семантику у весільному обряді. За давнім віруванням, в Україні був звичай вишивання дівчиною нареченому сорочки. Її використовували також у поховальному обряді, що теж свідчить про значення вишитої сорочки в духовній культурі українців та її давність. Поширення брокарівських схем вишивки хрестиком із натуралістичним рослинним орнаментом нівелювало регіональну та локальну специфіку декорування, зробило вже не такими «впізнаваними» комплекси вбрання. Тому заперечення тез про пізні розповсюдження вишивки на селі, її семантику – це не «замилування власною культурою», а цілком об'єктивна оцінка того, що українці створили багату унікальну спадщину вишитих сорочок із розмаїттям орнаментального та колористичного вирішення в межах регіональних і локальних традицій Карпат, Полісся, Поділля, Буковини, Середньої Наддніпрянщини, Слобожанщини, Півдня України. Ці національні ознаки, як і комплекси вбрання, не могли сформуватися за короткий відтинок часу і зникнути раптово. Вишивка – одна з типових рис регіональних комплексів, що склались упродовж тривалого часу. Хоча питання її виник-

нення, поширення, формування специфічних рис потребує спеціального вивчення. Безперечно, вона не зникла безслідно на початку XX ст., а й далі жила на селі, попри зміни техніки, колористики та крою сорочок. Щодо тез про побутування вишивки лише в «заможних селянок» (а на чоловічих сорочках взагалі не вишивали) [3] або ж запозичення селянами вишивки «від панів» у кінці XVIII ст. (ідеться про те, що в кінці XVIII – на початку XIX ст. працювали численні майстерні, зокрема на Чернігівщині, Полтавщині, Слобожанщині, у яких кріпосні селянки вишивали побутові речі для панів та переймали від панських вишитих речей орнаментальні сюжети, техніку вишивання тощо) [6, с. 88], вони теж не мають підґрунтя. У цей історичний період Україна не була суцільно покріпачена. Козацтво боролось за свої права, і відомо, що значна його частина на Лівобережній Україні відстояла їх, як і «околична шляхта» на Правобережній Україні. Показовою щодо прав «вольностей» є «околична шляхта» на Житомирщині – Коростенщині, Овруччині, ґрунтовно досліджена М. Бехом у роботі «Традиції і трансформації в етнокультурі та побуті села Беги на Житомирщині кінця XIX – першої половини XX століття» [2]. Це великий пласт «культури» вільного населення, що відстояло свої права від покріпачення за часів Польщі (як «околична шляхта») та Росії (як дрібні дворяни). Саме цим вони відрізнялися від сусідніх сіл, які не мали таких прав – «мужицьких». М. Бех, досліджуючи «шляхетські вольності», зібрав багато матеріалів із літератури та архівів про грамоти «на отримання шляхетських вольностей» «від київського князя Володимира Ольгердовича, великого князя Вітовта, короля Казимира, київського воєводи Андрія Немировича. Вони мали землю, політичну свободу від покріпачення й «несли службу конем», тобто мали певні військові зобов'язання, визначені уставами [2, с. 28]. Та головне їх заняття – селянське: землеробство, бортництво, традиційні ремесла. Саме вільний статус забезпечив їм розвинене ткацтво, килимарство з багатою орнаментикою, про які сьогодні говоримо як мистецькі витвори народної спадщини. Декорування сорочки тільки в нижній частині рукава сму-

гою тканого орнаменту відрізняло вбрання жінок «шляхетських» сіл від оздоблених по всьому рукаву «мужицьких» сорочок. Ця традиція має історичну тяглість. У роботі Г. Гримашевич «Одяг поліщука-шляхтича в XVI–XVII ст. (за матеріалами актових книг Житомирського гродського уряду)» наведено назви вишитих сорочок «сорочка» та «кошуля», пошиті з шовку й полотна: «кошу(л) же(н)ски(х) вышиваны(х) е(д)вабо(м), кошу(л) вышиваны(х) коленъскихъ же(н)скихъ три, кошу(л) жо(н)ски(х) поло(т) на простого» [4, с. 56]. Необгрунтоване заперечення вишивки як явища давньої традиції українців, особливо в час війни, у час єдності та згуртованості народ – це не що інше, як перекручення поняття ідентичності українців. Сьогодні в контексті полеміки знову звернемося до аналізу карти, що відображає колір і розташування орнаментативної жіночої сорочки кінця XIX – початку XX ст. Я. Прилипка дійшов висновку, що ареали колористики вишивок на жіночій народній сорочці збігаються із загальноетнографічним зонуванням України [9, с. 17–18]. При цьому зазначив, що Чернігівщина та Полтавщина характеризуються одноколірністю вишивки, Київщина, Черкащина, частково Поділля – майже суцільною двоколірністю, на Волині переважає одноколірність, на півдні й південному заході Поділля починається ареал поліхромії. Дослідник звернув увагу й на те, що одноколірність Лівобережжя, утворена вишивкою білими нитками («біллю»), тяжіє до сіверської землі; червона одноколірність (волинське занизування), змінюючись у напрямі до Поділля, Галичини, – до літописних волинян. Учений виділив переважання червоного кольору на Правобережжі, білого – на Лівобережжі, межа між якими проходить по Дніпру. Уважаємо, що переконливою є версія Я. Прилипка про появу чорного кольору вишивки в певних районах Покуття, Західного Поділля (традиція ширша – охоплює також Східне Поділля) з романської традиції (не витримують критики версії про овець з чорною вовною; або ж як знак скорботи через напад ворогів у переказах). Очевидно, не тільки включення до атласу заборонених у той час праць (до речі, у Росії не карали за це) стало причиною звільнення Я. Прилипка. На нашу думку, головною була

якраз концепція тяглості української традиції та пов'язання її з давньоруськими племенами, яку обгрунтував учений. Особливо на тлі російського атласу. Бо це вже питання спадкоємності культури Київської держави, питання, які зараз фальсифікує росія в загарбницькій війні. Я. Прилипка прив'язує одяг до регіонів, подає їх специфіку, зокрема й вишивку як історичну зумовленість.

Дослідження поширення широких штанів із назвою «шаровари» є також важливим аргументом для спростування заперечень достовірності описів, поданих у праці Д. Яворницького «Запорожжє в остатках старины и преданиях народа», оскільки він «викладав факти, збудовані за спогадами літніх людей, яких опитував під час подорожей Катеринославщиною та Херсонщиною, де свого часу існувала Запорозька Січ. Проте науково доведено, що спогади – сумнівне джерело інформації. Однак романтизований і такий милий серцю народників образ запорозького козака підхопили та розтиражували мандрівні театральні трупи, що закріпили в масовій свідомості українця уявлення про запорожця, як про людину в широких червоних шароварах, вишиванці та з оселедцем на голові» [6, с. 88]. Досвід діалектологів, етнолінгвістів, етнологів, етномузикологів показав, що записи від респондентів є надійним джерелом, і цей факт – неспростовний, тобто наукою доведено протилежне (один із прикладів – «Атлас української мови»). На думку А. Кокотюхи, лише за «Описом України» Гійома де Боплана Акім Галімов та його команда разом із реконструкторами відтворили справжній, а не намальований радянськими художниками козацький одяг» [5]. А. Галімов визначає основну мету фільму «Скарби нації» – «розвінчати радянські міфи й стереотипи». Думка слушна, але з викривленим поданням самого матеріалу. Отже, основна теза Сергія Шаменкова: козаки не носили шароварів, бо про них є згадка лише у XVIII ст., тобто шаровари носили лише в часи підпорядкування Росії. Він вважає, що до цього часу відома лише одна назва штанів – «убране». Однак ще в давній літературі можна знайти відомості про шаровари. Арабський письменник Ібн-Даст у «Книзі добрих скарбів», написаній у першій половині X ст., описує штани русів:

«Штани носять широкі – сто ліктів матерії йде на кожні. Одягаючи такі штани, збирають їх коло коліна і прив'язують до нього. Усі постійно носять при собі мечі [10, с. 14–15]. Дослідник Є. Славутич у роботі «Одяг “малоросійських” козаків; склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII – перша третина XVIII ст.» подає опис штанів козацького комплексу – із назвами «шаровари» та «убране», що були вузькими в порівнянні із широкими шароварами запорізьких козаків: «Поясним одягом слугували традиційні “шаровари” кавказько-татарського типу, які заправляли в чоботи без навісання. Козацькі шаровари або “убране” були відносно вузькими (на відміну від дуже широких шароварів турецького типу, що побутували в запорожців), мали клиновидну вставку із 2-х трикутних клинів. [...] Холоші з'єднувалися під кутом, що робило штани широкими у кроці, а к кінцям звужувалися, аби їх легко можна було заправити у халяви чобіт. Затягували шаровари в поясі очкуром зі шнура або тасьми, протягнутим крізь очкурню (гашник) і зав'язували попереду на рівні розпірки. Стройові козацькі штани шилися з простого товстого сукна – звичайного “свитного”, габи або грубого, товстого фабричного польського чи німецького сукна, як-от “шиптуха”, “бенкля” або “кира” (останні мали назву “кирдані”); в рідких випадках носили шаровари із бавовняних тканин, стьобані на бавовні. Влітку часто носили шаровари, пошиті з полотна. Підбивали штани грубим полотном “хрящем”. По боках в розпірки швів вшивалися прорізні прямокутні кишені з того ж полотна, або ж замість бокових кишень, за давнім звичаєм, всередині шаровар за гашником пришивали спеціальну кишеню-мішечок, де зберігали гроші та інші цінності» [11, с. 218]. За нашими експедиційними матеріалами, широкі штани на очкурі побутували ще на початку XX ст., і сама назва «шаровари» відома в селах на Лівобережжі та Правобережжі. Відомості про крій штанів С. Шаменков брав з угорської та польської кравецьких книг, бо це «європейський крій», а отже, у нас такий самий. Безперечно, у нас було схоже вбрання тих часів, схожі крої одягу, що і в Європі. Але не можна так беззаперечно стверджувати, що в нас таке саме. У нас

були свої кравці і свої традиції. Той-таки Гійом Левассер де Боплан писав: «В країні Запорозькій ви знайдете людей, що вміють усі ремесла, потрібні для громадського життя: шевців, кравців.... Жінки прядуть льон і вовну, тчуть для свого вжитку полотно і сукно» [10, с. 35]. Згаданий у статті А. Кокуші Боплан як той, хто допоміг авторам вирішити дилему з шароварами, у знаменитій книзі із заголовком «Опис України, або областей королівства польського, що лежать поміж кордонами Московії і Трансильванії. З додатком відомостей про вдачу, звичаї і військову вмілість Українців» зазначає: «Україна простягається від границь Московії до границь Трансильванії і поділена на кілька провінцій Польщі». В іншому місці зараховує до території України не тільки ціле Запоріжжя, Київщину, Чернігівщину, Поділля, Волинь, але й «Люблинщину, Белзщину, Червону Русь (Галичину) і Покуття». Тому в середині XVI ст. можна говорити про різні назви, особливості цих земель, зокрема, про особливості одягу, кравецьких традицій. І селяни, поповнюючи ряди козацтва, не були всі в однакових штанах (особливо сумнівний крій штанів «з соломою», описаний С. Шаменковим). Про одяг козаків Боплан зазначає, що вони «люблять вбиратися, але лише тоді, коли вертаються переможцями» [10, с. 31]. Культура населення сільської місцевості мала станове розрізнення, хоча прірви між ними не було. Були тісні європейські контакти того часу, мала поширення європейська мода. Носили різні види одягу: каптани з дорогої на той час тканини, водночас і свити. Отже, одяг у козаків був різний: для повсякдення, походів та святковий. С. Шаменков вважає, що козаки носили сермяги тільки білого кольору, бо саме такі замовили для Київського полку. Як зауважує Є. Славутич, можливо, «козаки окремих сотень або навіть полків дотримувалися єдиного кольору свого підрозділу, принаймні в окремих деталях стройового одягу, як-от: вершки шапок, вилоги жупанів, пояси або навіть самі жупани» [11, с. 215]. Утім, були поширені й інші види верхнього одягу, які могли бути чорні, коричневі, сірі: армяк (арим'як), делія, опанча, сермяга (біла і чорна), доломан, бурка, сукман [3]. Варто також враховувати, що в ті часи було багато при-

візних тканин. У роботі С. Славутича про використання шовкових тканин для пошиття одягу козаків детально описані різні їх сорти, кольори [12]. Так, з кінця XVII ст. в одязі військової еліти Української козацької держави починає уживатися майже виключно сорт камки «лудан» – жупан із цією назвою відомий до початку XX ст. на Житомирщині. С. Славутич зазначає, що атлас залишався незмінно популярною матерією в побуті української військової еліти як у XVII, так і протягом усього XVIII ст. Були різні кольори атласу: червоний, темно-вишневий, рожевий, брунатний, зелений... Червоний цінувався найбільше, був найдорожчий. Дослідник додає, що заможна старшина з атласу шила не тільки жупани, кунтуші, а й святкові шаровари [12, с. 162]. Широкі штани типу «шаровари» пов'язані зі способом носіння із сорочкою. Звернімося знову до інтерпретації карти «Способи носіння чоловічої сорочки» Я. Прилипка, що був добре обізнаний із культурами інших народів. Картографування виявило, що спосіб носіння навипуск охоплює більшу частину української території, крім деяких районів Волині та Закарпаття. Межі між ареалом носіння сорочки навипуск та ареалом сорочки, заправленої в штани, проходять близько або збігаються на заході – з межами між Середнім Подніпров'ям і Слобожанщиною, на півдні – між Середнім Подніпров'ям і Півднем України, на сході – між Середнім Подніпров'ям і Поділлям, Волинню, на півночі – між Середнім Подніпров'ям і Середнім Поліссям. Я. Прилипка вважав, що спосіб носіння сорочки, заправленої в штани, міг виробитися під впливом кочових племен Сходу, з якими через історичні та географічні причини вони стикалися протягом майже всієї багатовікової історії і які взяли немалу участь у самому етногенезі болгарського та українського народів [9]. Широкі штани-шаровари здавна відомі народам, що займали степову частину Східної Європи. Старовинні широкі шаровари запорозького козацтва були близькі за формою до тюркських. У другій половині XIX ст. вже не трапляються шаровари, які, за образним висловом Т. Шевченка, «мотнею вулицю мели». Однак широкий крій штанів у Східній та Центральній Україні зберігся до кінця XIX ст. У росіян цей тип був поширений

лише серед населення, яке перебувало в безпосередній близькості до кочових у минулому народів Східної Європи, а також народів Азії та Кавказу, де такий крій переважав.

Заселення Слобожанщини пов'язане з козацькими сотнями, які принесли сюди свою культуру вбрання. Тут поширилася вишивка білими нитками, бо це були вихідці з Полтавщини, Чернігівщини. За матеріалами картографування атласу на тлі основного ареалу назви «штани», що охоплює переважну частину української території, на Слобожанщині локалізується ареал назви «шаровари». У кінці XIX – на початку XX ст. назва «шаровари» вже була малопоширеною. Ці історичні факти мають значення для вивчення одягу. Українська етнічна традиція виразно простежується в різних типах вбрання, виявляючи не тільки локальні, слобожанські регіональні риси, а й спільність з іншими етнографічними регіонами.

Одним зі здобутків фільму А. Галімова А. Кокотюха вважає підтвердження «бутафорського, несправжнього, кітчевого значення назви “шароварщина”». Він зазначає, що термін «шароварщина» увійшов в обіг культурної спільноти приблизно наприкінці 1980-х: «Йдеться про українських козаків. Як відомо, хлопці в червоних шароварах – наше все. Вони ілюструють класичне вже українське радянське, зразка 1969 року, видання “Енеїди” Котляревського. У шаровари Енея з компанією одягнув художник Анатолій Базилевич. Двома роками раніше на студії “Київнаукфільм” вийшла перша серія мультику про трьох козаків – Грая, Ока й Тура. Впродовж двадцяти наступних років глядачі побачили ще вісім серій, персонажі живуть досі, стали брендовими, і знову це – вусані в шароварах. По цьому вбранню за часів СРСР визначали українців як етнос, у шароварах бачимо аніматорів на етнічних фестивалях дотепер» [5]. Однак вважаємо, що семантика цього терміна була іншою в 1970-х роках. У цей час українська традиційна культура, українська пісня, українська мова підпали під радянський терор як «націоналізм». Варто хоча б згадати Леопольда Ященка. Киянин, інтелігент, музикант, композитор, кандидат наук, насамперед – фольклорист. Він мав величезні знання, велику любов до народної пісні, захо-

плення й розуміння її. Уважав, що цей спадок треба нести до людей. Організував для співу хор «Гомін», що об'єднав людей різного віку та професій. Популяризували народну пісню, співали колядки, щедрівки на Хрещатику, веснянки в Гідропарку. У 1972 році всіх учасників хору взято на облік як «націоналістів». Л. Яценко 20 років не мав роботи, був позбавлений усіх звань. Студенти були вигнані з вишів... Репресії за «націоналізм» не припинялись до здобуття Україною незалежності. У 1978 році у день народження Т. Шевченка працівників Музею народної архітектури та побуту попередили, щоб ті не йшли з квітами до пам'ятника (міліція «хапала» всіх). І так само не варто було йти у Спілку письменників, де мав читати вірші Шевченка А. Паламаренко, бо візьмуть на облік. Однак на чолі з етнографом Лідією Орел невелика група все ж таки пішла слухати вірші Т. Шевченка. У залі було лише близько двадцяти людей... На знак протесту проти репресій, деяка частина свідомої молоді почала ходити в народних строях своїх рідних, у вишитій сорочці. Саме до них ідеоло-

ги чи «інтернаціоналізовані» громадяни озвучували цей термін – «шароварщина». Урешті, у статті не ставимо за мету досліджувати семантику цього слова. Автори фільму та їх однодумці вбачають зв'язок із «шароварами» в негативному контексті, бо в них представляли українців за радянських часів. Справді, аби показати розквіт культур і щасливе буття всіх народів СРСР, на фестивалях, концертах, починаючи із садочків, представників кожної національності одягали в їхнє традиційне вбрання. Брили щось «впізнаване». Це стосувалося молдовського, литовського, узбецького та інших костюмів. В українців це був переважно жіночий комплекс із плахтою, керсеткою, вінком, чоловічий – сорочка, шаровари, широкий пояс. Інші «братні» народи своє вбрання не називали «шароварщиною». Нападки мали б стосуватися просування фабричних «народних костюмів», не пов'язаних із місцевими традиціями, які сприяли забуттю, знеціненню регіонального та локального вбрання. Тому представлення розмаїття козацького вбрання в ґрунтовній науковій роботі – на часі.

Джерела та література

1. Балашук В., Олійник М. Вишивка на одязі українців: деякі проблеми сучасного дискурсу. *Народознавчі зошити*. Львів, 2021. № 4 (160). С. 849–863. DOI : <https://doi.org/10.15407/nz2021.04.849>.
2. Бех М. Традиції і трансформації в етнокультурі та побуті села Беги на Житомирщині кінця XIX – першої половини XX століття / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ : Наукова думка, 2018. 142 с.
3. Галімов А. Як насправді одягались козаки? Руйнуємо советський образ. *Реальна історія*. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=V9WMxlQD6Uw> (дата звернення 18.11.2024).
4. Гримашевич Г. І. Одяг поліщука-шляхтича в XVI–XVII ст. (за матеріалами актових книг Житомирського гродського уряду). *Волинь – Житомирщина*. 2007. № 17. С. 149–158. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vg_2007_17_16 (дата звернення 11.11.2024).
5. Кокотюха А. «Скарби нації»: справжні козаки не носили шароварів. *Детектор медіа*. URL : <https://detector.media/kritika/article/144163/2019-01-21-skarby-natsii-spravzhni-kozaky-ne-nosyly-sharovariv> (дата звернення 11.11.2024).
6. Пономар Л. Напрями дослідження народного вбрання в сучасній інтерпретації. *Народна творчість та етнологія*. 2021. № 3. С. 82–93.
7. Пономар Л. Традиційний одяг (кінець XIX – середина XX ст.). *Одвічна Русава. Етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі*. Вінниця, 2003. С. 63–80.
8. Прилипко Я. П. Одежда как составная часть материальной культуры народа. Принципы и методы исследования. Типология // АНФРФ ІМФЕ. Ф. 14. Кол. 4, 23.
9. Прилипко Я. П. Український народний одяг як джерело вивчення етнічної історії. *Народна творчість та етнографія*. 1971. № 5. С. 10–19.
10. Січинський В. Чужинці про Україну. URL : <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2206/file.pdf>. (дата звернення 10.12. 2024).
11. Славутич Є. «Одяг «малоросійських» козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII – перша третина XVIII ст.». *Спеціальні історичні*

дисципліни. 2010. № 16. С. 210–238. URL : http://resource.history.org.ua/publ/sid_2010_16_210 (дата звернення 5.12.2023).

12. Славутич Є. Шовкові тканини в костюмах військової еліти і урядовців Української козацької держави та їхня тогочасна місцева термінологія. *Історико-географічні дослідження в Україні : зб. наукових пр.* 2007. Вип. 10. С. 143–180. URL : http://resource.history.org.ua/publ/geo_2007_10_143 (дата звернення 5.12.2023).

References

1. BALUSHOK, Vasyl, Maryna OLIYNYK. Embroidery on the Clothes of Ukrainians: Some Problems of Modern Discourse. *The Ethnology Notebooks*, 2021, no. 4 (160), pp. 849–863 [online] [viewed 24 September 2020]. DOI : <https://doi.org/10.15407/nz2021.04.849> [in Ukrainian].
2. БЕКН, Микола. *Traditions and Transformations in the Ethnic Culture and Everyday Life of the Village of Bekhy in Zhytomyr Oblast at the Late 19th – Early 20th Century*. National Academy of Sciences of Ukraine, M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology. Kyiv: Scientific Publishing Enterprise «“Scientific Thought” Publishing House of the National Academy of Sciences of Ukraine», 2018, 142 pp. [in Ukrainian].
3. HALIMOV Akim. How did the Cossacks dress actually? We are Destroying the Soviet Image. *Real History* [online] [viewed 18 November 2024]. Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=V9WMxlQD6Uw> [in Ukrainian].
4. HRYMASHEVYCH, Halyna. Clothes of Polissian Nobleman in the 16th – 17th Centuries (After the Materials of the Act Books of the Zhytomyr City Government). *Volhynia – Zhytomyr Region*, 2007, no. 17, pp. 149–158 [online] [viewed 11 November 2024]. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vg_2007_17_16 [in Ukrainian].
5. KOKOTIUKHA, Andrii. «Treasures of the Nation»: Real Cossacks did not Wear Saroual. *Detector Media* [online] [viewed 11 November 2024]. Available from: <https://detector.media/kritika/article/144163/2019-01-21-skarby-natsii-spravzhni-kozaky-ne-nosyly-sharovariv> [in Ukrainian].
6. PONOMAR, Liudmyla. Directions of the Study of Folk Attire in Modern Interpretations. *Folk Art and Ethnology*, 2021, no. 3, pp. 82–93 [in Ukrainian].
7. PONOMAR, Liudmyla. Traditional Clothes (Late 19th – Mid-20th Centuries). *Eternal Rusava. Ethnography and Folklore of the Village of Stina in Podillia*. Vinnytsia, 2003, pp. 63–80 [in Ukrainian].
8. PRYLYPKO, Yakiv. Clothing as an Integral Part of the Material Culture of the People. Principles and Methods of Research. Typology. *Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. Fund 14. Collections 4, 23 [in Ukrainian].
9. PRYLYPKO, Yakiv. Ukrainian Folk Clothing as a Source for Studying Ethnic History. *Folk Art and Ethnography*, 1971, no. 5, pp. 10–19 [in Ukrainian].
10. SICHYNSKYI, Volodymyr. *Foreigners about Ukraine* [online] [viewed 10 December 2024]. Available from: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2206/file.pdf> [in Ukrainian].
11. SLAVUTYCH, Yevhen. «Clothes of the “Ukrainian” Cossacks: Structure, Origin, Cut, Materials, Functionality, Provision. Mid- to Late 17th – the First Third of the 18th Century». *Special Historical Disciplines*, 2010, no. 16 [online] [viewed 05 December 2023]. Available from: http://resource.history.org.ua/publ/sid_2010_16_210 [in Ukrainian].
12. SLAVUTYCH, Yevhen. Silk Fabrics in the Costumes of the Military Elite and Government Officials of the Ukrainian Cossack State and Their Contemporary Local Terminology. *Historical and Geographical Research in Ukraine*, 2007, iss. 10, pp. 143–180 [online] [viewed 05 December 2023]. Available from: http://resource.history.org.ua/publ/geo_2007_10_143 [in Ukrainian].

Отримано / Received 27.11.2024

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024